

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2019/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Bozsoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

EFOP-3.4.3-16-2016-00005

Korszerű egyetem a modern városban: Értékközpontúság,
nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási modellben

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

SZATMÁRI ÁRON	
Isten, angyal, krisztus	
Változatok a 8. zsoltárra	5
LACZHÁZI GYULA	
Az érzelmi hatás elemzése mint a kora újkori magyar költészet olvasási stratégiája (Zrínyi Miklós <i>Elégiája</i> kapcsán)	21
BODROGI FERENC MÁTÉ	
Csiszoltság-nyomok a klasszikus magyar irodalom korszakának publikációiban (Különös tekintettel az <i>Aurora. Hazai Almanach</i> zsebkönyveire).....	38
MACSKÁSI ÁRPÁD	
Mikszáth körül a mező	
Ideológiai csatározások Mikszáth körül a felépülő irodalmi mezőben (2. rész).....	73

KRITIKAI LAPOK

NAGY IMRE	
A „kétnyelvű” Bánk bán	
Nádasdy Ádám szövegkiadásáról, irodalomtörténeti nézőpontból	96

HASZNOS MULATSÁGOK

HERNÁDY JUDIT	
A vágyakozás természetrajza Koháry István barokk álomversében (<i>Üdömulatás közben szerzett versek</i>)	109

FILLÉRTÁR

PAP BALÁZS	
Batizi-versek a Régi Magyar Költők Tárában	121

Szatmári Áron

Isten, a ngyal, krisztus

Változatok a 8. zsoltárra¹

1.

Az 1602-ben Debrecenben kiadott református gyülekezeti énekeskönyv² kapcsán Pap Balázs amellett érvel, hogy Újfalvi Imre az énekeskönyv szerkesztésekor egy mára elveszett unitárius énekeskönyv-kiadást is forrásként használ. Tudunk arról, hogy Enyedi György unitárius püspöksége idején sajtó alá rendeztek egy énekeskönyvet,³ bizonyos énekek valószínűleg innen kerültek az 1602-es debreceni editióba.⁴

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai közül a 8. zsoltárnak ismerjük legkorábról nyomtatott megjelenését, méghozzá szintén az 1602-es énekeskönyvből. „Egy Szent-háromság-tagadó énekeskönyv forrásként tételezése viszont könnyebben magyarázható meg, hogy hogyan jut hozzá Újfalvi Bogáti Fazakas Miklós egy – szöveghűség tekintetében hangzottatott nézeteinek minden tekintetben megfelelő – zsoltárához” – jegyzi meg Pap tanulmányának végén.⁵ Írásomban a mellett érvelek, hogy a 8. zsoltár nem felelt meg minden tekintetben Újfalvi nézeteinek. Gondolatmenetem azonban – reményeim szerint – csak még inkább alátámasztja Pap feltételezését, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jut hozzá Bogáti 8. zsoltárához.

2.

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² *Keresztyéni énekek*, Debrecen, 1602 (RMNy 886). – Bogáti 8. zsoltára: 8r.

³ RMNy 746. Ezzel az énekeskönyvvel és énekanyagával a 2016-ban Kolozsvárott rendezett „*Te Deum laudamus...*” elnevezésű konferencia több előadása is foglalkozott. A konferencia anyaga később a *Keresztény Magvető*ben is megjelent, lásd a 2017. évi 2–3. számának tanulmányait.

⁴ PAP Balázs, *Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai*, *Ker. Magv.*, 123(2017), 2–3. sz., 227–246. – H. Hubert Gabriella ezt szintén valószínűnek tartja, tanulmányában fel is vázolja az elveszett énekeskönyv valószínű tartalmát és lehetséges szerkezetét: H. HUBERT Gabriella, *Az unitárius éneklés kezdetei*, Uo., 165–176.

⁵ PAP, *i. m.*, 246. – Újfalvi Imre az 1602-es énekeskönyv előszavában írja a következőket: „Első, hogy még ilyen módon is az egész Psalterium nincsen ez sok énekesektől is magyar ritmusokban rendeltetvén: egy pedig len sokképpen is találtatik. Második, hogy az melyek vadnak is, az bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén, mikoron azokat fordítanák”. – *Keresztyéni énekek, i. m.*, 4r; Betűhív átirata: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17), 393.

Nemtudokkitérnia Bogáti-zsoltárokszerteágazóéskusza szöveghagyományának minden kérdésére, ezért csak felvázolom a tanulmány szempontjából releváns gócpontokat. A példányból is ismert legkorábbi nyomtatott unitárius énekeskönyv 1616 körül jelent meg, ebben tizenkét Bogáti-zsoltár kap helyet, köztük a nyolcadik.⁶ Ennél korábról csak egyetlen nyomtatott Bogáti-zsoltárt ismerünk: az 1602-es református énekeskönyvben megjelenő 8. zsoltárt.

Etlinger Mihály a *Bölöni-kódex*⁷ szövegeit olvassa össze az 1602-es énekeskönyvvel, ez alapján ő is megerősíti, hogy léteznie kellett egy 16. századi unitárius kiadványnak, és szerinte ebben a kiadványban a 8. zsoltár is helyet kapott. Regisztrálja, hogy az 1602-es énekeskönyv szövegéből hiányzik a zsoltár 10. strófája, míg ez a strófa a *Bölöni-kódex*ben megvan, vagyis a kódex KG monogramú másolójának nem lehet forrása az Újfalvi-féle énekeskönyv.⁸ A 8. zsoltár esetében az 1616 körüli unitárius énekeskönyvnek sem lehet forrása az Újfalvi szerkesztette énekeskönyv, ugyanis az onnan hiányzó 10. strófa az unitárius kiadványokban is megvan.

1602 előttől nem ismerünk Bogáti teljes *Psalterium* át tartalmazó kéziratot, és az sem biztos, hogy a szerző keze alól kikerül-e egy tisztázata a fordításnak.⁹ Az ismert *Psalterium*-kéziratok közül 1616-ra már valószínűleg több is elkészül, de nem kimutatható, hogy ezek közül valamelyik közvetlen forrása lett volna az 1616 körüli kiadásnak. Egyik énekeskönyvben sem nevezik meg a szerzőt, és egyáltalán, semmi jel nem utal arra, hogy a két énekeskönyv szerkesztői ismerték volna a teljes zsoltár fordítást, vagy tudták volna, hogy Bogáti fordításáról van szó. Az is feltűnő, hogy az unitárius énekeskönyvbe került zsoltárok igen nagy szerkesztésen estek át azért, hogy a gyülekezeti éneklésszámára szalonképesek legyenek, és az 1602-es énekeskönyvben is szükség volt egy strófa elhagyására. Ha teljes zsoltárkönyvből dolgoztak volna a szerkesztők, könnyen választhattak volna olyan zsoltárt, amely nem problematikus – vagy jóval kevésbé problematikus – ájtatossági vagy teológiai szempontból.

Felmerülhet, hogy éppen azért ezeket a zsoltárokat válogatták ki a *Psalterium*ból, mert ezek hiányoztak a sorozatból. De erre ugyanúgy válaszolhatunk, mint a népmesei király az igazmondó juhásznak: akkor a többi hiányzó zsoltárt is átvették volna. Hisz az 1602-es kiadásból a zsoltárok majdnem fele hiányzik, az unitárius kiadásból pedig körülbelül a kétharmada, és láthatjuk, az sem gond, ha a zsoltárokat át kell szerkeszteni. Az 1602-es énekeskönyvben ráadásul megjelenik egy másik fordítása is a 8. zsoltárnak, amely már a 16. századi nyomtatott énekeskönyvekben is helyet kapott. Ez alapján akár hihetünk is Újfalvinak abban, hogy valóban nem volt tudomása a teljes zsoltárkönyv magyar nyelvű verses fordításáról.

6 RMNy 983. – Az énekeskönyv címlapja nem ismert. – Bogáti 8. zsoltára: 204.

7 *Bölöni-kódex*, 1615–1621 (S 30). – Bogáti 8. zsoltára: 130v.

8 ETLINGER Mihály, *A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről*, Ker. Magv., 124(2018), 1. sz., 21–47, 41.

9 Nem eldöntött, hogy Bogáti valóban meghalt-e 1592-ben, vagy csak a 17. század első éveiben. Lásd erről az új Bogáti-kritikai életrajzát: BOGÁTI FAZAKAS Miklós *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve) 1575–1598*, kiad. Ács Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, ZSUPÁN Edina, biogr. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 2018 (Régi magyar költők tára, XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 13/A), 456–457.

Etlingerrel több helyen írtunk arról, hogy Bogáti zsolttárai külön is terjedhettek, akár már a 16. század során. Így tehát akár a 17. századi nyomtatványok, akár a 16. századi unitárius énekeskönyv szerkesztői hozzájuthattak egyes Bogáti-zsoltárok kézirataihoz.¹⁰ Arra kell elsősorban keresnünk a választ, hogy a ma is ismert énekeskönyvek közös vagy különböző forrásból dolgoztak-e. Ehhez nézzük meg, hogyan viszonyul egymáshoz a két nyomtatott énekeskönyv szövege.

3.

Szövegközlésem a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegváltozatán alapul; ez reprezentálja a teljes *Psalterium*ot megőrzött kéziratok szöveg hagyományát. Az összevetések alapján ennek a kódexnek a szövege áll legközelebb egy olyan szövegállapothoz, amelyhez a ma ismert másolatok mindegyike többé-kevésbé kapcsolódik. Azért nem nevezem ezt szerzői szövegnek, mert úgy tűnik, hogy több szerzői variáns is megjelenik a zsolttárok hagyományozódásában.¹¹ A szövegközlés bal oldali hasábjára tehát a *Péchi Simon-énekeskönyv* variánsa, szövegét modernizált átírásban közlöm. A jobb oldali hasáb az 1602-es református (R) és az 1616 körül kiadott unitárius (U) énekeskönyvnek, valamint a *Böloni-kódex* (B) 1616 elején készült lejegyzésének eltéréseit jelzi. Lábjegyzetekben közlöm a többi kéziratot *Psalterium* szövegváltozatát, de csak abban az esetben, amikor nem egyértelmű, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* a mérvadó variánst hozza, vagy ha ez más okból releváns az elemzés számára.¹²

<i>Péchi Simon-énekeskönyv</i>	Variánsok
Psalmus VIII. Mely nagy az Isten <i>Nóta: Régen vala az nemes Perzsiában</i>	R B U [hiányzik] R Nagy bánatban B Elmondhatod arra: Uram Isten, ki ígértél
1 Mely hatalmas az mi urunk, az Isten, híre terjedt az nagy földkerekségen, mert ki legyen, jelenti földön, mennyen, széki égen, ¹³ számolya az föld színén.	U földön R U égben

10 ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Bogáti-parafrazisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiesség, hagyományozódás = Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok Konferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., Reciti, 2016, 97–111, 103; ETLINGER Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal*, Ker. Magv., 123(2017), 2–3. sz., 280–286, 285.

11 SZATMÁRI Áron, *Bogáti nyomtatásban: A Psalterium és az unitárius énekeskönyvek*, Ker. Magv., 124(2018), 1. sz., 48–65, 55.

12 Rövidítések: PS – *Péchi Simon-énekeskönyv*, 1610 k. (S 33); SZB – *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, 1608 (S 22); J – *Jancsó-kódex*, 1615 k. (S 31); MJ – *Mátéfi János kódexe*, 1634 (S 39); KJ – *Kövendi János-kódex*, 1679 (S 105); MP – *Magyari Péter kódexe*, 1704 (S 167).

13 KJ MP égben

- 2 Erős hatalmát mindenütt jelenti,
az eget, földet valaki megnézi,
ha nem tudta, már bizonynal hiheti,
hogy Isten nagyon és nagy, azt értheti. R hogy erős Isten nagyon, megértheti
- 3 Legnagyobb mivolta tetszik az égen,
mert az *fényes ég ereje az földön,*
az vizeken, minden teremtetteken,
éltet az ég mind ennyi kerekéségen. R széles ég erei B ez földön U ez földön
- 4 *Ím, hogy az csecsszópo gyermeket nézem,* U csecsemő B csecsemű
nagy *bölcsösségedet innét* ismerem, R Hogy az csecsemő gyermeköket nézem
anyja *csecsin* mint *neveled, intézem,* R bölcsösségedet innen
kicsinből nagygyá mint *teszed, ítélem.* R csöcsin, nevelőd, intézőm
R tesződ, ítélem B ítélem
- 5 Nem mondhatja *tahát*¹⁴ az istentelen,
csak ezt nézze, hogy sohol Isten nincsen,
minden állat csak *ön kéjén lött s megyen*¹⁵ R U tehát
csak történet, az mi esik emberen. R ú kéjén lött légyen B ő kéjén lött légyen
U ő fején lött légyen
- 6 Az eget, földet az ember *tekintse,* R B tekintse
hogyan Isten nagyon, innét is *ismerje,* R esmérje
nem *semmitől* lött *mindez* valamivé,
nem *magától* leszen kicsinből bölcsé. R U semmiből B U ez mind
R magától
- 7 Gyermek kicsin vérből csudán fagonik,
anyján belől, *küvül mint* nevekedik,
vastaggá mindenben mint *öregbedik,*
nem ember, ki ezen nem *elmélkedik.* B [1 strófa hiány]
R U kívül R mind
U örögbedik
R ámélkedik
- 8 Immár *mikor az nagy égre tekintek,* R midőn, tekintek
napot, *holdot, csillagokat elnézek,* B mikoron az égre tekintek
kezed szennyét, *míveit elszemlélek,* B hódót, csillagokat R megnézek
az embert *megtekintem,*¹⁶ így *beszélék.* R B műveit R elszömlélek
U hogy tekintem, beszéljek
- 9 Az embert mely nagy tisztességre fogtad,
*mikor ötöt teremtetted s alkottad,*¹⁷ R ütöt R U teremtéd és alkotád
B mikoron ötöt teremtéd és alkotád
mi dolog, hogy ugyan *megkoronáztad,* R megkoronázád
minden *felett ez földön magasztaltad.* R fölött, magasztalád U földön
- 10 Szent angyalid közé csaknem ültetted,
földi királlyá és istenné tötted,
vadon, barmon, halon úrrá emelted,
minden lelkes állaton feltisztelted. R [1 strófa hiány]

14 Más kéziratokban: tehát

15 SZB KJ lött légyen MP lett légyen J ment lígyen MJ lött s megyen

16 SZB KJ hogy tekintem

17 MJ teremtéd és alkottad

- 11 Isteni lelket őbelé bocsátál,
kit őneki te magadból szakasztál,
 te mindenkor oly igen rá *gondoltál*,
 minden *dolgaiban* te *igazgattál*.
 R lelköt őbelé R B U bocsátál
 R melyet neki
 R gondolál
 R B U dolgaiban R igazgatál
- 12 Serény lelket és eszest bele *adtál*,
kivel egyaránt áll az angyalokkal,
kivel nagyobb mindenféle állatnál,
teste szerént küsebb az angyaloknál.¹⁸
 R Sörény, eszöt, adál
 R mellyel
 R mellyel
 R teste szerint csak kisebb angyaloknál
 U teste szerint kisebb az angyaloknál
- 13 *Temérdeki* sok jót ez mellett *hadtál*,
 hogy éljen, bírjon ennyi *sok javiddal*,¹⁹
gyönyörködjék minden *kazdagsággal*,

summa szerént éljen nagy urasággal.
 R Temérdöki R B U adtál
 R javaiddal B sok jovoddal U sok jovaddal
 R gyönyörködjen, gazdagságokkal
 U kazdagságokkal
 R U szerint R ilyen
- 14 Ezeket hogy látom, igen csudálom,
 én Istenem, terólad én azt vallom,
 nincsen oly föld, világ, bizonynal mondom,
 hol ne hinnék, hogy Isten légy, azt tartom.
- 15 Nyolcad énekben szent Dávid ezt mondá,
 teremtésről az Istent magasztalá,
 emberekre *mely gondja* volt, *azt* látá,
 mi állat az ember, azon csudála.
 B mely nagy gondja R ezt

4.

Rögtön szembetűnik, hogy Ra stófa elhagyásán kívül is sok olyan variánst tartalmaz, amelyek nem jelennek meg sehol máshol. Az ö-ző alakokra más debreceni edíciókban is bőven találunk példát, de sok eltérés ennél lényegibb, akár egy egész sorra kiterjed. Ezek egy református szerkesztő munkáját sejtetik, vagyis jó eséllyel az 1602-es kiadás szerkesztésekor jöttek létre. Az már korántsem olyan egyértelmű, hogy a kéziratos hagyományhoz képest R, B és U egy külön ág lenne, de több esetben együtt térnek el. Vizsgáljuk meg ezeket a szöveghelyeket.

1. stófa, 4. sor: az „égen” szót több kéziratban írják „eghen”-nek. Ez az írásmód könnyen félreolvasható, így az „égben” alak függetlenül is kialakulhat.

5. stófa, 3. sor: a „lött légyen” alak több kéziratban is megjelenik. Ebben a formában a sor csak annyit jelent, hogy az állatok (lelkes lények, vagyis a mai értelemben vett állatok és emberek) teremtettek – ami jelentősen leegyszerűsíti a sor értelmét. A „megyen” azért fontos szó itt, mert mellett teszi le a voksot, hogy Isten nemcsak teremtője az élőknak, hanem jelenbeli gondviselője is. Ez Bogáti számára fontos kérdés, lásd ehhez 33. zsolttárát, melynek argumentuma: „Az teremtő gondviselő is”.

18 SZB teste szerént csak kisebb az angyaloknál

19 SZB sok javaddal J MJ sok jovaddal MP sok jovoddal KJ jovaiddal

Ráadásul a „lött légyen”-ből nehezen lesz „lött s megyen”. Tehát PS alakja lehet az eredeti, viszont az eltérések azt is jelzik, hogy ennek jelentése nem volt egyértelmű, és a másolók könnyen javították „lött légyen”-re. Így ez a sor sem bizonyíték R, B és U összetartozására.

8. strófa 4. sor: a „hogya tekintem” alak szintén megjelenik több kéziratban, ezért itt is érvényes az előző gondolatmenet. PS alakja csak akkor érthető, ha a fülünkben cseng a strófa eleji „Immár mikor”. A sort magában olvasva viszont valóban érthetőbb lesz „hogya tekintem” formában. Vagyis horizontálisan is könnyen ki tud alakulni ez a variáns, és a némely kézirattal való egyezés is inkább ennek a jele.

9. strófa 2. sor: PS variánsa a strófában végig ugyanazt az igeidőt szerepelteti. B és U esetén viszont minden rímben csak egy *t* jelenik meg, ami szintén logikus, de Bogátinál az előbbi jóval gyakoribb; nagyon ritkán keveri egy strófán – vagyis egy mondaton – belül a múlt időket. R-nél egyik tendencia sem érvényesül, inkább úgy tűnik, mintha a 3. és 4. sor végét a szerkesztő igazítaná a 2. sorhoz. Ha figyelembe vesszük MJ kevert alakját, akkor az is elképzelhető, hogy a források egy ehhez hasonló alakot egységesítettek különböző módokon és szinteken. Ha módosításról van szó, az persze végbemehetett függetlenül is, de akkor is feltűnő, hogy éppen R, B és U alakja egyezik meg. A 11. strófa 1. sora esetében hasonlót látunk. Itt is többféle tendencia érvényesül a strófán belüli igeidők egységesítésében, de az 1. sorban az R, B és U alakja együtt tér el az összes többi forrástól.

A három forrás együtt tér el a 4. strófa 1. sorában, a 11. strófa 4. sorában és a 13. strófa 1. sorában is. Mindenki döntse el, hogy milyen erősnek gondolja ezeket az eltéréseket. Leginkább azt kell figyelembe venni, hogy mennyi esélye van annak, hogy a változtatás függetlenül következzen bekét forrásban, illetve hogy a szerkesztő vagy másoló magától javítsa vissza egy másik forrással megegyező alakra. Anyomtatásban való megjelenés miatt ez úgy is bekövetkezhetett, hogy a szerkesztő vagy másoló a templomban megta nult alakot hagyományozta tovább, és nem a közvetlen forrását.

A vizsgálat eredménye úgy összegezhető, hogy a közös variánsok alapján valószínű a kapcsolat a nyomtatott énekeskönyvek és a *Bölöni-kódex* szövegei között, az eltérések alapján látható egy erre utaló tendencia. Ugyanakkor perdöntő, erős bizonyíték nincs erre a kapcsolatra – a 8. zsoltár variánsai alapján. Viszont emlékezünk arra, hogy R és B egy-egy strófa hiánya miatt (és R egyéb számos eltérése miatt) U-nak nem lehetett a forrása, és B-nek sem lehetett forrása R. Az Etlinger által citált hely, az 5. strófa 3. sorának „kójén” – „fején” eltérések miatt B sem másolhatta U-t.²⁰ Fentebb kizártuk annak lehetőségét, hogy egy teljes *Psalterium*-másolat lett volna az énekeskönyvek forrása, de az sem valószínű, hogy a három különböző helyen, és időben sem egyszerre készülő forrás érintkezett volna a 8. zsoltár magában terjedő ugyanazon kéziratával.

Hosszan folytathatnánk még a valószínűségeket és az ellenvetéseket sorát. Ehelyett érdemesebb megnézni Etlinger, H. Hubert és Pap több énekre kiterjedő, és jóval

²⁰Jelen tanulmány keretei között nem tudok hosszabban kitérni rá, de további vizsgálatra érdemes, hogy az 1697-ben kiadott unitárius énekeskönyv (RMKI. 1503) a „kójén” alakot hozza, és hiányzik a zsoltár 7. strófája.

meggyőzőbb példákat felvonultató összehasonlításait. Az általuk felrajzolt képbe jól illeszkedik a fenti elemzés eredménye, és megerősíti azt, hogy Újfalvi Imre, a *Böloni-kódex* másolója és az 1616 körül kiadott unitárius énekeskönyv szerkesztője bizonyos énekek – köztük a 8. zsoltár – esetében egyetlen közös forrásból dolgozott, amely jó eséllyel a példányból nem ismert 16. századi unitárius énekeskönyv. E tekintetben már az is jelentős eredmény, hogy a 8. zsoltár tüzetes elemzése nem mondott ellent ennek a premisszáknak.

5.

Egy magyarázattal még adós vagyok. Eddig evidenciának vettem, hogy Újfalvinak problémája volt a kimaradt 10. strófiával, és nem véletlenül, figyelmetlenségéből maradt ki az 1602-es kiadványból. Pedig ez volt az egyik érv mellett, hogy Újfalvinak nem volt lehetősége válogatni a zsoltárok között, hanem azt vette át, amihez hozzájutott, még úgy is, ha problémája volt a szöveggel, és úgy is, hogy már ismerte máshonnan a zsoltár fordítását. A továbbiakban a mellett érvelek, hogy a 10. strófa egy unitárius forrásban akadálymentesen megjelenhet, egy trinitárius forrása számára azonban gondot okoz a szerepeltetése. Ezzel áttételesen azt is igazolni szeretném, hogy a három forrás közös őse egy unitárius kiadvány. Eközben kitérek Újfalvi és a szöveg hűségviszonyára is, amelyre jól rávilágít a 8. zsoltár két parafrázisának különbözősége, és sorsa az 1602-es énekeskönyvben.

Bogáti parafrázáló módszere a bibliai versek szoros követésén alapul. Verses szövegekben betoldásokat, kommentárokat – többnyire – csak a szöveg para textusaiban találhatunk (akrosztichonok, argumentumok, nyitó- és záróstrófák, „Interpretatio”). Az értelmező részek ezekben az esetekben leválaszthatók a szorosan vett fordításról, amely viszont általában követi a forrásul vett bibliai szöveg beosztását és arányait. A 8. zsoltár ebben a tekintetben atipikus. Az eltérések jól láthatók lesznek, ha Bogáti szövegét a vizsolyi Biblia szövegével vetjük össze.²¹

Vizsoly, 1590.

Bogáti

[2] Mi URunk Istenünk, mely igen csudálatos a' te neved az egész földön, 1–3. strófa
ki az te dicsőségdet az Égeknek felötte magasztaltad.

[3] Az kicsinyeknek és csecsszopóknak szájok által 4–7. strófa
erősítetted meg az te hatalmadat az te ellenségidért,
hogy megrontsad ellenségidet és az bosszúállókat.

[4] Mikor látom az te Égeidet, az te kezdednek munkáit, 8. strófa
az Holdot és az csillagokat, melyeket te teremtettél, *(akkor így gondolkodom:)*

²¹ *Szent Biblia*, Vizsoly, 1590 (RMNy 652), 541r. – A modern kiadások versszámozását használom (amelyből egyet le kell vonni ahhoz, hogy megkapjuk a vizsolyi kiadásét), mivel a különböző számozások követhetlenné tennék a következő fejtegetéseket.

[5] Micsoda az ember, hogy megemlékezel róla, avagy az embernek fia, hogy meglátogatot [sic!] őtet.	Strófa
[6] Noha ezt valamennyire kisebbé teremtetted az Angyaloknál, mindazáltal dicsőséggel és tisztességgel megékesítetted őtet.	10. strófa
[7] Tötted őtet minden te kezeidnek munkáin úrrá, mindeneket vetőtétél az ő lábai alá.	=
[8] Juhokat és minden barmokat, meg az mezei vadakat is.	=
[9] Az Égi madarakat és a' tengernek halait, és az melyek által járják az tengernek ösvényit.	=
?	11–13. strófa
[10]Mi URunk Istenünk, mely igen dicsőséges a' te Neved mind az egész földön.	14. strófa
?	15. strófa

Láthatjuk, a zsoltár első két versét Bogáti hét strófa hosszan hozza, nem lényeg-
telen betoldásokkal és önismétlésekkel. Ezzel szemben a 6–9. vers szorosan vett szö-
vege egyetlen strófába – a tizedikbe! – van besűrítve, amit három strófa kommentár
követ, szintén tartalmi ismétlésekkel.

6.

A 8. zsoltár a krisztológiai viták egy fontos hivatkozási pontja, mivel 5–7. versét
a *Zsidókhöz írt levél* 2,6–8 idézi, és vonatkoztatja Jézus Krisztusra. A levél értelmezése
szerint az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* kisebbé lett az *angyaloknál*. Ez a
krisztológiai értelmezés beleíródik a 8. zsoltár értelmezési hagyományába is.

Ennek ékes példája éppen az az Agostino Giustiniani által összeállított több-
nyelvű zsoltárkiadás, amely Bogáti egyik forrása lehetett a *Psalterium* készítésekor.²²
A többnyelvű kiadványból kitűnik, hogy már szövegkritikai szempontból is problé-
más a zsoltár szövege. A héber szöveg 6. versében az „isten, istenség, istenek” értelmű
אֱלֹהִים (elohim) szó szerepel, de a *Szeptuaginta* ógörög és a *Targum* arámi szövege ezt
„angyalok” értelmű kifejezéssel adja vissza. A zsoltárkiadás *Vulgata* szerinti latin ha-
sábjában így olvasható a 6. vers:

„Minuisti eum paulo minus ab angelis, gloria et honore coronasti eum”,

míg Giustiniani héber szerint készített latin fordítása így adja vissza:

²² DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp.,
Akadémiai, 1973 (Humanizmus és reformáció, 2), 160.

„*Minuisti eum parum a DEO, gloria et decore coronabis eum*”.²³

A probléma onnan ered, hogy az „elohim” többszámú alak, de a héberben jelenthet egyes számú és többes számú főnevet is.²⁴ A Biblia héber szövegében „Istent rendszerint ez a szó jelöli, de egyes számú jelentéssel. [...] A többes számú forma azonban jelölheti a pogány isteneket, valamint az isteni, mennyei lényeket, angyalokat is”.²⁵

Giustiniani hosszús kommentárt fűz a 8. zsoltár 6. verséhez. Eldönthetőnek látja a problémát: szerinte a helyes értelmezés „a Deo”, és itt egy régi fordítási hiba élt tovább. Kitér arra is, hogy a hiba a *Zsidóknak írt levél* görög fordításában [sic!] is bekövetkezett, és a levél eredeti héber változatában is „Isten” értelemben szerepelt a kifejezés. Érvelésében végig a *Zsidókhöz írt levél* kontextusa alapján – de ezzel a módosítással – magyarázza a zsoltár kérdéses szöveghelyét: az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* – szenvedése idejére – kisebbé lett *az Atyánál*, hogy aztán úrrá legyen mindenben.²⁶

Sebastian Münster épp ellenkező álláspontot képvisel. Bibliakiadásában a *Szeptuaginta* értelmezését tartja helyesnek, és a héber „elohim” szót „angyalok” formában fordítja. Idevonatkozó jegyzete szerint ebben héber értelmezések szerint jár el, majd sommásan elisítéli Giustiniani-féle fordítási lehetőséget, vagyis azokat, akik az „Isten” jelentést erőltetik, azért, hogy Krisztusra lehessen vonatkoztatni a sort.²⁷ Münster tehát szétválasztja a zsoltár betű szerinti értelmezését, és a szöveghely *Zsidókhöz írt levél* szerinti lehetséges applikálását.

Ezen az alapon áll a Münster kiadását is felhasználó vizsolyi bibliakiadás szövege is. Mindkét helyen „angyalok”-nak fordít, de lényegessé válnak más különbségek az ószövetségi és az újszövetségi textus között. A zsoltár 6. versében a „tettet” helyett a „teremtett” kifejezést használja, amelyegyszentháromság-teológia keretein belül nem alkalmazható Krisztusra. A teremtés nem értelmezhető ideiglenes jelentésben sem, hanem egyszeri és végleges aktus: Isten *egy kevéssel* teremtette kisebbé *az embert* – *az angyaloknál*. Ez az elmozdulás a teremtéstörténettel való korrespondenciákat erősíti meg.²⁸

A zsoltárhoz írt argumentumban ezt olvashatjuk:

23 *Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, et Chaldaicum*, ed. Augustinus IUSTINIANUS, Genua [Genova], 1516, B1v–B2r, https://books.google.hu/books?id=aX_TSKN1UdsC – Hieronymus is „a Deo” formában fordítja a kifejezést héber alapján készített zsoltárfordításában: *Biblia sacra: Iuxta Vulgatam versionem*, ed. Robertus WEBER, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1994, 777.

24 A héber nyelvben kevésbé vagy egyáltalán nem jár a teológusok egyik érve a szentháromság léte mellett éppen az volt, hogy Istent a Biblia többes számú szóval illeti. Erről a problémáról bővebben: DÁN, i. m., 63.

25 SZABÓ Mária, *A Zsoltárok kincsei: Zsoltárfordítás nyelvi-filológiai jegyzetekkel: Válogatás a Zsoltárok I. könyvéből (1–41)*, Bp., SZIT, 2015, 88.

26 *Psalterium Hebraeum...*, i. m., B1v–B2r.

27 *Hebraica Biblia*, transl. Sebastian MÜNSTER, Basilea [Bázel], 1546, II, 1165, <https://books.google.hu/books?id=LsUOYBtDT-IC>

28 Vö. 1Móz 1,26–28

„ő mindazáltal nem csak teremtette és megékesítette az ő ábrázatjával az embereket, hanem annak felötte oly méltóságos állapatra emelte, hogy minekutána az elveszett emberi nemzetséget megváltotta, Isten fiai lennének, valakik őbenne hinnének”.²⁹

Ez már a *Zsidókhöz írt levél* értelmezése, de ez a kiadás úgy állítja a keresztény üdvtörténet kontextusába a zoltárt, hogy a *sensus historicus* nem veszi érvényét. Továbbra is az emberiségről tesz állítást a zoltársor, csak a *sensus historicus mellé* odakerül a *sensus propheticus*: egyszerre szól az emberiség teremtéskor kapott, illetve jövőbeli dicsőségéről. Ráadásul ez az üdvtörténeti értelmezés csak a textusként, külsőleg kapcsolódik a zoltár szövegéhez.

Válaszúti György antitrinitárius értelmezése az applikálás és a belőle levonható következtetések hatókörét is máshol húzza meg. A *Pécsi disputa* erről szóló részét így vezeti be:

„az mely Psalmusból látod, hogy az Apostolok bizonyoságot vettek. Ne ügyekezze lárra, hogy azt a Psalmust egészen a Krisztusra magyarázad, sem mindenkor egy avagy két ígért egészen a szentenciát, melyből az Krisztusra vettített. Mert az nagy tudatlanság leszen”.³⁰

A 8. zoltár helyes applikálása nála a következőképpen néz ki:

„Ps. 8. Mindeneket lába alá vetettél őneki, és egy kevésé tötted alább az Angyaloknál. Ez mondás história szerint Dávidnál vagyon és közönséges emberi nemzetnek méltóságáról, kinek Isten minden földi, és vízbéli, és égben repeső madarakot lába alá vetett, vagy keziben engedett, elannyira felmagasztalta, hogy kevés héa, hogy az Angyaloknak méltóságára nem jutottak. Ezt Krisztusra magyarázza Hebr. 2., de más értelemmel, hogy nem Dávidnál vagyon. Mert itt azt mutatja meg, hogy noha az Krisztus alább vettetett volt egy kevésé az Angyaloknál (tudniillik az halállal és szenvedéssel), de azért Isten őt abból felvötte, és oly dicsőségre, tisztességre emelte, hogy ez alá, és nem az Angyalok alá vettítette az következő világot. Eddig azért elég az Apostallal az Psalmust az Krisztusra magyaráznod, applikálnod”.³¹

Válaszútinál tehát végérvényesen kettéválik a zoltár és a *Zsidókhöz írt levél* értelmezése; utóbbi semmilyen módon nem íródik bele az előzőbe. A *Zsidókhöz írt levél* szerzője nem az ószövetségi szövegben rejlő *sensus propheticus*t bontja ki, hanem csupán a zoltárból vett szöveghelyek alapján magyarázza saját osztritológiját. De

²⁹ Szent Biblia, i. m., 541r.

³⁰ VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, kiad. NÉMETH S. Katalin, tan., jegyz. DÁN Róbert, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi magyar prózai emlékek, 5), 189.

³¹ *Uo.*, 191–192, vö. továbbá: 583.

a levél értelmezésekor sem szabad bevonnai az idézett zoltárok más textusait, hisz az önkényes válogatáshoz vezet: a zoltárokból minden érvek az ellenkezőjére is lehetne példát hozni – és ezt Válaszúti meg is teszi. Értelmezői módszerét megalakításmentesen követve a *Zsidókhöz írt levél*ben írtak egészen más krisztológiához vezetik őt. A szöveghelyekből éppen az olvasható ki számára, hogy Krisztust Isten ruházta fel hatalommal és tette fiává.³²

7.

Kérdés, hogy Bogáti zoltárfordításában miként jelennek meg az egzegézis fent bemutatott lehetőségei.³³ A korábban jelzett arányteljesítésekkel és betoldásokkal a szöveg a zoltár historikus értelmezését, a teremtéstörténettel való párhuzamait bontja ki. Az Istent megszólító szövegbeli szubjektum az emberi nem dicsőségét mint meglett dolgot, az ember állandó minőségét, és nem mint eljövendőt szemléli. Ez a dicsőség az ember istenképiségében (11. strófa) és teremtéskor kapott uralmában gyökerezik (9. és 13. strófa). A 13. strófában említett „summa” kifejezetten az 1Móz 1,28-ban olvasható áldásra vonatkozik. Az ember dicsőségére vonatkozó igék is mind a teremtettség, Istennek alávetettség jelentését hordozzák: teremtetted, alkottad, megkoronáztad, magasztaltad, ültetted, királlyá és istenné tötted, úrrá emelted. Vagyis egyezik a vizsolyi Biblia szövegének eljáráásával abban, ahogyan eltávolodik a *Zsidókhöz írt levél* szemléletétől. Sőt, ezt a lehetőséget szabadabban aknázhatja ki Bogáti: a teremtéstörténet szövege nemcsak hogy jóval nagyobb mértékben válik a zoltárfordítás integráns részévé, de ezt itt semmi nem is jelöli, vagyis nála a kommentárok – csak épp historikus kommentárok – észrevétlenül íródnak bele a zoltárszövegbe.

A zoltár 5. verse a *Zsidókhöz írt levél* számára két szempontból is fontos: az *embernek fia* kifejezés értelmezhető Krisztusra, a „megemlékezel”, „meglátogatom” igék pedig utalhatnak a megváltásra. Bogátinál az „embernek fia” kifejezés teljesen eltűnik, a fordítás inkább az isteni gondviselés bizonyítékaként olvastatja ezt a részt. Erre utalnak az 5. strófa szövegkritikai szempontból elemzett sorai, de a 11. strófa és a kolofon is megerősíti a szövegnek ezt a szándékát.

Tulajdonképpen nem az a fő kérdés, hogy Bogáti zoltárfordításának helyes értelmezése-e, ha a szöveget a *Zsidókhöz írt levél* alapján Krisztusra applikáljuk.³⁴ Mivel – mint azt az idézett munkák is mutatják – ez bevett értelmezési kerete a 8. zoltár-

32 Vö. ezekkel a részekkel: *Uo.*, 286–287, 306–309, 644–645.

33 Bogáti *Apokalipszis-kommentárjában* Zsid 2,8 beteljesülését Jeruzsálem pusztulására érti: „De még nem látjuk, hogy mindenképp lába alatt volnának. Ez az, hogy fenn áll még. Várja vala, hogy ellenségi talpa alatt lennének. Ez pedig Jeruzsálem romlása előtt vala”. – BOGÁTI FAZAKAS Miklós, [*Apokalipszis-kommentár*], kézirat, lelőhely: OSZK, Duod. Hung. 9, 15r–15v; Egy mára elveszett kéziratának betűhív átirata: DÁN, i. m., 233.

34 Vö. Ács Pál, „*Én fiam vagy, Dávid...*”: *A historikus értelmezés korlátai a 2. zoltár unitárius fordításában* = *A zoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Bp., KRE–L'Harmattan, 2011, 61–75. – Pap Balázs Bogáti 2. zoltáráról írt tanulmányában hasonló dolgot feszeget, és az ott leírtak szinte mindenben applikálhatók a 8. zoltárra is, mégis, a követ-

nak, ezért számolnunk kell ezzel a lehetőséggel, és azt kell inkább megvizsgálunk, hogy milyen módon applikálható Bogáti fordítása. Véleményem szerint a szöveg is számolezzela lehetséges befogadói attitűddel, ezért olyan módon rekonstruálja a befogadó számára a zsoldár história szerinti értelmét, hogy az minél távolabb kerüljön a *Zsidókhöz írt levél* szövegétől. A bővítéseknek, elhagyásoknak, a teremtéstörténet túlzott hangsúlyozásának az a célja, hogy megakadályozza, hogy egy szentháromság-teológia érveket találhasson maga számára a szövegben.

Ennek leglátványosabb példája a zsoldár 6. versének megfelelő 10. strófa, de valójában a 6. vers parafrázisa már a 9. strófa második felében elkezdődik. Innen sorjázna a fentebb idézett igék, melyek az ember dicsőségét bizonyítják. Ha ezt a részt a *Zsidókhöz írt levél* alapján az olvasó Krisztusra akarná érteni, aki szintén „királlyá”, „istenné” és az embereken „úrrá” lett, akkor több problémába is ütközik. Ugyanis a parafrázis földi királyról és földi istenről ír, aki a „vadakon és barmokon” úr. Enyedi György egy prédikációjában Válaszútihoz hasonlóan éppen azt hangsúlyozza, hogy a zsoldár ezen részét a *Zsidókhöz írt levél* írója szándékosan hagyja el: „Mert az Krisztus nem az barmoknak, ökröknek, hanem az embereknek tettetett királyává, fejedelmekké”.³⁵

Problémás az „istenné tötted” kifejezés is, és alighanem ennek használata a legfőbb ok, amiért Újfalvi elhagyja a 10. strófát. Itt Bogáti megcsinálja azt a bravúrt, hogy a héber szövegből adódó kétértelműség mindkét olvasat lehetőségét belecsempészi parafrázisába.³⁶ Giustiniani kommentárja azért javasolja az „a Deo” formát, mert ebben látja a bizonyosságát annak, hogy a Fiú Atyának való alávettetése előtt is és után is a mennyben volt.³⁷ Vagyis amikor az Atya mindent a Fiú lábai alá vet, az azt jelenti, hogy a Fiú újra isteni dicsőséget nyer.³⁸ Bogátinál úgy jelenik meg az istenné válás képzetköre, hogy közben egészen más jelentést vesz fel. A 10. strófa első sorából világos, hogy nem időleges alávetésről van szó, vagyis úgy válik az ember – vagy Krisztus – istenné, hogy mindeközben megmarad kisebbnek az angyaloknál. Korábban bemutattuk, hogy a héber „elohim” szó isteni tulajdonsággal bíró lényekre is alkalmazható. Ebben az értelemben az „istenné tötted” kifejezés lehet az istenképeség kifejeződése; de istenhez hasonlóvá lett az ember abban is, hogy úr lett a földön. Ez utóbbi jelentésben az „isten” tulajdonképpen a „király” szinonimája, mindkettő az uralkodás jelentésköréhez tartozik: a király istenhez hasonlatos annyiban, hogy

kező fejtegetések talán árnyalják az összképet: PAP Balázs, *A második zsoldár, Enyedi György és egyéb unitáriusok = Enyedi 460: Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásai*ból, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina, LOVAS Borbála, Bp., MTA–ELTE HECE, 2016, 209–218, 217.

35 ENYEDI György *Prédikációi 3 (167–211. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála, Bp., MTA–ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2018, 303.

36 Noha Dán felhívja rá a figyelmet, hogy ezt a verset Bogáti a *Szeptuaginta* és *Targum* szövegváltozata szerint fordítja, és a szöveg elsődleges – a historikumot érintő – értelmezését tekintve ez így is van, most csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy Bogátit meghihethette a héber szöveg kétértelműsége, és az „istenné tötted” kifejezésben finomankitapintható egy ilyen jelentésárnyalat. – DÁN, *i. m.*, 160.

37 Vö. Jn 3, 13.31

38 *Psalterium Hebraeum...*, *i. m.*, B1v–B2r.

uralommal bír. De Bogáti *Psalterium*ában hangsúlyos, hogy istenhez hasonló uralommal és méltósággal csak az Úr Isten ruházhat fel bárkit. Máshol ezt nem az „isten”, hanem a köznévi értelemben vett „krisztus” szóval fejezi ki Bogáti, amely szó szerint „felkent”-et jelent, és szintén a királyokra, uralkodóra használatos. Általában Dávidot nevezi meg így a beszélő, mint a 2. zsoltár 11. strófájában is: „az kit krisztussá tölt, meg ne sértsétek”.

Egy olyan szöveghely esetében azonban, amelyet a *Zsidókhoz írt levél* miatt gyakran és könnyen applikálnak Krisztusra, nem használható következmények nélkül az „istenné töltöd” kifejezés, mert az olyan Krisztus képét rajzolja ki, akit (az Atya) Isten teremtett és akit (az Atya) Isten tett istenné. Ez viszont ellentmond a szentháromságban Krisztus-képzetének, ahol a Fiú öröktől fogva létező, az Atyával egylényegű, és legfőképp nem teremtmény. Unitárius közegben ez a strofa problémamentesen megjelenhet, sőt, némi polemikus éle is lesz: megerősíthet egy szentháromságtagadó krisztológiát – amennyiben persze releváns értelmezési keret a 8. zsoltár Krisztus személyére nézve.

8.

Újfalvinak nem az okoz gondot, hogy a fordítás nem teljesen hűen követi a bibliai textust, hanem az, ha problémása érthető, vagy ha számára nem megfelelő teológia i nézetek olvashatók ki belőle. A 8. zsoltár Újfalvinál – közvetlenül Bogáti fordítása előtt – megjelenő másik parafrázisa is ezt a felvetést igazolja. A *Régen ó törvényben* kezdetű, ismeretlen szerzőjű ének³⁹ tipikus gyülekezeti ének abban a tekintetben, hogy a zsoltár fordítását minden további nélkül kibővíti keresztény értelmezésekkel, az ember megváltásával és Krisztus művével kapcsolatos kommentárokkal:

12 Őtet Angyaloknál, úgy tetszik egy ideig,
megaláztat volna földnek nagy mélségéig,
de az Angyaloknál minden dicsőséggel feljebb dicsőítették.

13 Mert űtet mindenek Királyává szentelted,
és mindennél űtet méltóságosbba tötted,
megkoronáztattad, és minden állatnál űtet feljebb szerzőtted.

14 Ez ember az Krisztus, ki ilyen csudálatos,
ez világiaknál ű igen utálatos,
mennyeben az Istennél igen drágálatos és igen szerelmetős.

15 Az Atya Istentől mennyből alaküldeték,
itt megfogattaték, értünk megöletteték,
és eltemetteték, Zsidók ezt mívelék, de megelevenedék.

A konklúzió gyakorlata ilagugyana az, mint a vizsolyi Biblia argumentuma, csak itt a szövegbe íródva:

³⁹ *Keresztyéni énekek, i. m., 6v. (RPHA 1193)*

- 18 Immár mi örülünk, kik az Istenben hiszünk,
mert mi az hit által Isten Fiai löttünk,
minden örökségben az Krisztus Jézussal köz örökössé löttünk.

A zsoltár 3. versének egy lehetséges értelmezése összekapcsolja a szöveghelyet *Máté evangéliuma* 11,25-tel. A *Régen ó törvényben* készítője egyszerűen betoldja fordításába ezt az újszövetségi helyet is:

- 6 Az kisdedek által dicsírtetni akarál,
te ellenségidért velek prédikáltatál,
hogyan hitetleneket, téged bosszontókat ekképpen megrontanál.
- 7 Krisztus szent Máténál szent Atyjának ezt mondja:
én szentséges Atyám, legyen neked nagy hála,
idvösségnek utát hogy az kisdedeknek te adtad megtudnia.

A csecsemők említésének egy másik lehetséges értelmezése az, amit Bogáti is kiemel: ahogyan őket „kicsinből naggyá” vagy „kicsinből bölccsé” teszi Isten, az is példája az őha talmának. De ez az értelmezés a zsoltárban nincs kibontva, míg Bogáti rögzíti ezt a jelentést. Ráadásul nála ez beleilleszkedik az Isten gondviselősége melletti érvelésbe, amely a zsoltárnak legfeljebb csak az 5. verséből olvasható ki. Nem mellesegezen értelmezésrögzítésekizárja a 3. vers újszövetségikorrespondanciáját; tehát itt a hosszabb kommentárnak ez is lehet a célja.

A *Régen ó törvényben* kezdetű ének az 1602-es énekeskönyvbe a korábbi megjelenéseikhez képest jelentéktelen változtatásokkal kerül be. Noha az ének nyhén szólva nem követi hűen az ószövetségi textust, sőt, vállaltan nem teszi azt, mégis mindenben megfelel a zsoltár bevett protestáns értelmezésének. Az énekeskönyv előszava alapján Újfalvinnak ezzel a parafrázáló technikával bár lehetett gondja, de úgy tűnik, rosszállása szerkesztői tevékenységét nem befolyásolta. Láthattuk, hogy nem a zsoltár merőben ószövetségi értelmezése okozott problémát a szerkesztőnek, hiszen a vizsolyi Biblia is eltávolítja szövegét a *Zsidókhöz írt levél*től; bár ott az argumentum rávilágít a helyes keresztény értelmezésre. Akétparafrázisösszehasonlítása megmutatja, hogy még csak az sem ok egy-egy strófa kiserkesztésére, ha annak tartalma szorosan véve nem található meg a zsoltárban, ha nem olyan betoldás, amely a zsoltár egy-egy versét értelmezi hosszabban, akár más bibliai textusok bevonásával. Akimaradó 10. strófa ráadásul önmagában nem mond ellent a vele párhuzamos bibliai helynek, olyan kifejezéseket használ azonban, amelyek nehezen érthetők a református gyülekezet számára, vagy egyenesen olyan értelmezést nyit meg, amely nem felel meg a gyülekezet református – de legfőképp: trinitárius – teológiájának.⁴⁰

⁴⁰ Persze ezek alapján meggondolandó, hogy a „bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén” mit is takar pontosan Újfalvi előszavában. Azt, hogy a fordító nem követi hűen a Biblia szövegét, vagy azt, hogy a fordító nem – Újfalvi igényének – megfelelő bibliakiadásból, -fordításból dolgozik.

9.

Mindezek alapján valószínű, hogy a strófahiány létrejötte egy református kiadványban nem a véletlen műve; igencsak indokolható teológiai szempontokkal. Újfalvi ennek ellenére átvette ezt a zsoltárt, és úgy tűnik, ezt egy unitárius kiadványból vette; még akkor is, ha már ismert volt számára egy fordítása a 8. zsoltárnak. Pap Balázs feltételezését tehát úgy javíthatjuk: Újfalvi még annak ellenére is átvette Bogáti 8. zsoltrát az elveszett 16. századi unitárius énekeskönyvből, hogy az szöveg-hűségtekintetében hangoztatott nézeteinek nem volt mindentekintetben megfelelő. A teológiai probléma könnyen orvosolható volt a 10. strófa elhagyásával; nem ebben különbözött Bogáti szövege más korabeli zsoltrfordításoktól. Ennek belátása nem gyengíti, sőt, éppen hogy megerősíti a feltételezést, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jutott hozzá Bogáti 8. zsoltrához.

Összefoglaló

Újfalvi Imre, az 1602-es református énekeskönyv szerkesztője megjelenti az unitárius Bogáti Fazakas Miklós 8. zsoltrát, miközben az énekeskönyvelőszava szerint Újfalvinak nem volt tudomása Bogáti Psalteriumáról. Feltételezések szerint forrása egy mára elveszett 16. századi unitárius énekeskönyv volt, tanulmányomban ehhez szolgáltatok érveket.

Bogáti 8. zsoltrának szövegvariánsai alapján volt egy közös ős, ahonnan a református énekeskönyv és a későbbi unitárius kiadások hozzájutottak a vershez. Újfalvi ráadásul kihagy egy olyan részt a zsoltrából, amely már régóta teológiai viták tárgya. A korabeli teológiai művek és fordítások elemzése alapján valószínű, hogy Újfalvi okkal hagyja el a kérdéses részt, azért, mert az nem felelt meg gyülekezete teológiai nézeteinek. Ez megerősíti, hogy a közös ős egy unitárius forrás.

Eredményeim nem csak a Bogáti-filológiához járulnak hozzá, hanem Újfalvi szerkesztői munkásságát is újabb megvilágításból mutatják be.

God, Angel, Christ
Variations on Psalm 8.

Imre Újfalvi, editor of the 1602 Calvinist hymn book, published Miklós Bogáti Fazakas's Psalm 8., although the preface to the hymn book suggests that Újfalvi was not aware of Bogáti's Psalterium. Presumably, the source of the text is a sixteenth-century Unitarian hymn book that is no longer extant, and in my paper I supply new arguments for this opinion.

Based on the textual variants of Bogáti's Psalm 8., there was a common original source on which both the Calvinist hymn book and the Unitarian editions relied. Furthermore, Újfalvi even omits a part of the Psalm which had been the subject of fervent theological debates for a long time. Based on contemporary works on theology and translations, it seems that Újfalvi had every reason to omit the part in question, as it does not conform to the theological views of his denomination. This is another argument for the supposition that the original source is a Unitarian text.

My results not only contribute to the philology of Bogáti, but also shed new light on Újfalvi's editorial practices.